

מדוע המעגליות מצחיקה

ניתוח הומור הוא כמו ניתוח של צפרדע. אף אחד לא ממש מתעניין, והצפרדע מתה.

(א. ב. וייט, סופר אמריקני)

הסיפור המוזר של חקר ההומור

הפילוסוף עמנואל קאנט לא יצא מעולם מגבולות עירו קניגסברג, שבה נולד ב-1724 ומת שמונים שנה אחר כך. הוא היה היפוכונדר נורא, והיו לו הרגלים כפייתיים – בטוילו היומי היה הולך אותו מספר של צעדים בכל פעם, בדיוק באותה שעה. המשורר היינה העיד עליו שתושבי קניגסברג היו מכוונים את שעוניהם לפי צעידתו. הוא לא התחתן מעולם, והגותו, שבגללה התפרסם, נוקבת בכובד הראש שלה. הוא היה אלוף העולם בהרמה עצמית במשיכה בשערות ראשו. למשל, הוא טען שהוכיח מדוע חייבת להיות סיבתיות בעולם – אחרת לא יוכלו להכיר את העולם. ללא סיבתיות בעולם, כך טען, לא יכול היה להיות קשר בין התודעה שלנו ובין המציאות, משום שהעולם לא היה פועל על תודעתנו. דומה למדי לטיעון "אני חושב משמע אני קיים" של דקארט. למעשה, כמעט בכל הגותו ניסה להוכיח שמה שיש הוא בדיוק מה שצריך להיות.

את כל זה סיפרתי כדי להבהיר שמעטים בהיסטוריה היו יכולים להתחרות בעמנואל קאנט בעניין כובד ראש. ובכל זאת, הוא הקדיש הרבה חשיבה להומור. הוא ניסה להבין מה זה. הייתה לו תורת הומור משלו – הומור, לדעתו, הוא סיכול ציפיות. אתה מצפה להר, ומקבל עכבר, ומסיבה כלשהי זה מצחיק. אם אתם סבורים שהוא הדגים את התורה הזאת בהרבה בדיחות, שכולן תואמות את התבנית הזאת, מצפה לכם הפתעה. הוא השתמש רק בדוגמה אחת, וגם היא לא קולעת במיוחד. למעשה, בעיני קשה למצוא פחות מתאימה ממנה לתורה שלו:

הודי מגיע לאנגליה, ובפעם הראשונה בחייו הוא עד לפתיחת בקבוק שמפניה. הוא משמיע קולות התפעלות, ומסביר – אני לא כל כך מתרשם מכמות הקצף שיוצאת, אלא מאיך שהצלחתם להכניס את כל זה לבקבוק.

סיכול ציפיות? במאמץ רב, אולי. יש בדיחות עם ירידה מגבוה לנמוך, אבל דווקא זו לא לגמרי מתאימה. ורוב הבדיחות אינן מתאימות לה – בדקו בבדיחות שיבואו בהמשך. ברוב הבדיחות יסוד הירידה מגבוה לנמוך אינו קיים. בבדיחות המעגליות, שמרצפות את הספר הזה, אין יסוד מסוג זה בכלל.

סיפורו של קאנט הוא אחד מבין רבים דומים לו בתולדות חקר ההומור. יש כאן מתכונת חוזרת. חוקרים שנראים על פניהם כרחוקים מאוד מעולם ההומור

מקדישים לו חשיבה מעמיקה, מגלים תבנית מסוימת שמתאימה לחלק מן הבדיחות, או ההומור בכלל, בדרך כלל חלק קטן, ומכריזים שזהו המאפיין הכללי. לעתים קרובות מספר הדוגמאות שהם מביאים דל להפגיע. וקורה גם שהדוגמאות האלה אינן ממש קולעות.

מסיבה כלשהי, קשה לחשוף את המנגנונים הסמויים של ההומור. האם חזיתם אי פעם במו עיניכם בפטה מורגנה? אני לא, ולכן הבדיחה היא הדבר הכי קרוב לפטה מורגנה שאני מכיר. היא כה נגישה, כה קרובה, ועם זאת כה חמקמקה. כל אחד שומע בחייו אינספור בדיחות, ומזהה אותן ללא כל קושי ככאלה, זיהוי שמתבטא בצחוק. עם זאת כל מי שמנסה את כוחו בהגדרת הבדיחה מגלה במהרה שמשימתו דומה לניסיון לתפוס צלופח במים עכורים. במאבק על גילוי סודה היא בדרך כלל הצוחקת אחרונה.

ועם זאת, הבעיה אינה מרפה. מיטב הפילוסופים והפסיכולוגים חוזרים אליה, דור אחרי דור. הם חשים שיש בה איזשהו סוד עמוק על החשיבה האנושית. ואולי הם צודקים.

איך בדיחות עובדות

איך בדיחות עובדות? כיצד הן פועלות על המוח שלנו? מה בהן גורם לנו הנאה? מדוע אנחנו כה מבקשים אחריהן? כל אלה חידות עתיקות. אחד הקשיים בפתרון הוא שההומור כה מגוון. מה משותף להחלקה על קליפת בננה ולבדיחות אתניות? לבדיחות מעגליות ולקומדיות של טעויות? מאחורי כל אלה יש מנגנון דומה, שהרי כולם מעוררים בנו את בלוטות הצחוק. אבל מהו?

התיאוריה הראשונה בעניין הייתה של אפלטון, שייחס את הצחוק ללעג. כדוגמאות קלאסיות נחשבות הבדיחות האתניות וצחוק על מעידות לסוגיהן, כמו החלקה על קליפת בננה. אריסטו, תלמידו של אפלטון, נטל ממורהו את התורה הזאת והמשיך בה, ובזכות הסגידה לתורתו שנמשכה כמעט אלפיים שנה זכתה התורה הזאת לאריכות ימים. הסופר הצרפתי סטנדל, בן המאה התשע עשרה, למשל, דיבר כמעט על אותו דבר – את ה"לעג" הוא החליף ב"עליונות". אנחנו צוחקים כשאנו מרגישים עליונות על מישהו.

גרעין האמת בתורה הזאת הוא בכך שאכן לעג כרוך בצחוק. המילה האנגלית ללעג, *ridicule*, למשל, באה מן המילה הלטינית ל"צחוק". "*ridiculous*", כלומר "נלעג", אינו אלא "ראוי לצחוק". אבל זהו ללא ספק רק פן אחד, צר מאוד, של הצחוק. הבדיחות המבוססות על לעג מועטות ביותר. כשמבינים אותה כפשוטה, תורת העליונות אינה קולעת במיוחד. הנה למשל בדיחה מימי היוונים (אמנם, היא הופיעה בספר שפורסם זמן רב אחרי מות אריסטו), שאין לה וללעג ולא כלום:

איך שמים ארבעה פילים בשתי עגלות?

שניים בכל עגלה.

זהו כמובן המקור לבדיחת ה"פילים בחיפושית" המפורסמת. כדי להסביר גם בדיחות מסוג זה, הציע הפילוסוף האנגלי תומס הובס, בספרו 'טבע האדם' מ-1650, תפנית נוספת: יש אשר הלעג הוא לעצמך. הבדיחה טומנת לשומעה פח. למשל, בבדיחת הפילים הוא מניח שמדובר בגודל, והתברר שזוהי בסך הכול חידה חשבונית. לאחר שהשומע נפל בפח הוא חש עליונות על עצמו, כפי שהיה לפני רגע: 'כמה טיפש הייתי!' הוא אומר לעצמו. גם התפנית הזאת אינה משכנעת במיוחד,

ותורות הלעג והעליונות אינן זוכות כיום לתמיכה מרובה. מצד שני, תורת הומור אינה יכולה להיות שלמה בלי שתסביר מה מצחיק בלעג.

עוד תורת הומור ידועה שמייחסת את הצחוק לפורקן יצרים היא של פרויד, שב-1905 פרסם ספר בשם "הבדיחה וזיקתה ללא מודע". הספר ארוך ומסורבל, ומכיל כמה מן הנפתלים ביותר בין טיעוניו של פרויד. התיאוריה שהוא מפתח בספר היא שהבדיחה מאפשרת מוצא לדחפים אסורים. כמו בחלום, יש בבדיחה עיוותי היגיון, שעוזרים להסתיר את ביטוייהם של הדחפים. אפילו פרויד עצמו התייחס בסוף ימיו לספר הזה בספקנות. אמנם הוא לא התכחש לו, אלא רק טען שהספר הסיט אותו לזמן רב מדי מן המסלול העיקרי של חקירתו, אבל בין השורות אפשר גם לקרוא "לא לגמרי קלעתי". צריך הרבה מאמץ כדי למצוא דחפים אסורים בבדיחת הפילים, למשל. פרויד עצמו מחולל בנקודה זו מעשה לולינות מעגלי מרשים. הוא טוען שבבדיחה "תמימה", כמו בבדיחת הפילים, שבה אין ביטוי ליצרים, המסר האסור הוא עיוות ההיגיון. כלומר, אותו דבר שבבדיחות אחרות עוזר להסוות את המסר הוא כאן המסר עצמו.

בצדק גמור, הזרם המרכזי בחקר ההומור נטש את רעיון היצרים, ועבר לייחוס ההומור למנגנוני חשיבה. בבדיחה כמו בבדיחת הפילים העיקר אינו הלעג להמעדת הרגל, אלא המעדת הרגל עצמה. אבל כיצד ממעידים את רגלינו, ומדוע זה מצחיק? התורות השולטות כיום הן מסוג שנקרא "אי התאמה" (incongruity). את המונח טבע ויליאם הזליט (Hazlitt), מבקר וחוקר ספרות אנגלי בן תחילת המאה התשע עשרה. העיקרון הוא של מפגש שתי תבניות חשיבה סותרות. אפשר לבטא זאת בהרבה דרכים. למשל, התורה של קאנט היא מסוג זה, מפגש של התייחסות גבוהה עם נמוכה:

בחורה: לעולם לא אתן לך את לבי!

מחזר: לא כיוונתי גבוה כל כך.

יש המדגישים את ממד הזמן, את העובדה שהבדיחה מתחילה בתבנית חשיבה אחת ועוברת לאחרת, כמו בבדיחת הפילים, וגם בבדיחת ה"לא כיוונתי גבוה". זו הייתה למשל הגדרתו של אייזק אסימוב, סופר המדע הבדיוני הפורה, שהיה גם חובב בדיחות מושבע, וטען ש"בכל בדיחה יש החלפה של זווית ראייה" – תיאור מדויק מאוד של מה שקורה בבדיחת הפילים, וגם בבדיחת הבחורה והמחזר. המעדת הרגל של הבדיחה, על פי התורות האלה, היא בהשמטת קרקע החשיבה מתחת השומע:

הוא מאמין שהוא פוסע על מישור אחד, ומתברר לו שהוא נמצא על אחר. לרגע אחד הוא ממשיך לפסוע באוויר, כמו גיבוריהם של סרטים מצוירים.

ניסוח אחר לתורת "אי הלימה" היה של ארתור קסטלר, מן הדמויות האינטלקטואליות הצבעוניות של המאה העשרים. בצד חיי הגות מגוונים – הוא כתב על מדע, שירה, הומור, פוליטיקה, פראפסיכולוגיה, המתות חסד – קסטלר גם חי חיי הרפתקנות סוערים. הוא נטש לימודי הנדסה באוניברסיטה גרמנית לקראת סופם כדי לא להיכנס לעולם ממוסד, ונסע לפלשתינה של אז, שם בילה שנה של רעב ושל סבל. אחר כך נלחם במלחמת האזרחים בספרד וכמעט הוצא להורג, הצטרף לקומוניסטים, והיה אחד הראשונים להתפכח מהם. ספרו "אפלה בצהריים" פקח את עיני המערב לנוראות המשטר הקומוניסטי. בשנות השישים פרסם ספר, "מעשה היצירה", שבו טען שההומור, בצד היצירה האמנותית והמדעית, נולדים ממפגשים של מישורי חשיבה שונים. הוא קרא לזה "ביסוציאציה". קסטלר היה מסוג החוקרים של "בדיחה אחת" – הנה הדוגמה שלו:

בעל חוזר הביתה ומוצא את הארכיבישוף במיטה של אשתו. הוא הולך לחלון, ומנופף לאנשים בחוץ בידי. לתמיהתה של אשתו הוא מסביר "הארכיבישוף ממלא את תפקידי, אז אני ממלא את תפקידו".

שופנהאור ייחס את ההומור ל"הפעלת מושגים שאינם מתאימים למושא שלהם". הבדיחה של קסטלר מתאימה מאוד – הבעל מפעיל מושגים של עבודה, במקום של קנאה. אבל בדיחות מעגליות, למשל, אינן מתאימות כל כך לתבנית הזאת, וכך גם בדיחות אתניות.

ויקטור רסקין, לינגוויסט רוסי-ישראלי-אמריקני פיתח תורת "אי הלימה" לשונית. על פיה, בדיחה נוצרת כאשר מפעילים על אותה סיטואציה, או אותו מבנה לשוני, שני תסריטים. גם רסקין הוא איש של בדיחה אחת (שעל פי עדותו שלו עצמו הפכה לבדיחה השנואה ביותר בחקר ההומור):

אדם עומד לפני דלתו של הרופא, ושואל בקול צרוד – "הרופא בבית"? מן העבר השני של הדלת עונה קול של אשה צעירה – "לא, תיכנס מהר".

התסריטים השונים הם כמובן של פציאנט ושל מאהב. רסקין פיתח נוסח אחר נוסח של אותו רעיון, ולכל נוסח התאים ראשי תיבות מרשימים, כמו OISC (...). אבל זה אינו מגן מפני ביקורת. יש הרבה סוגי הומור שרק אילוץ יכפה עליהם התאמה לתבנית הזאת, למשל לעג, בדיחות אתניות, בדיחות מעגליות.

ראשי התיבות אינם מצליחים להגן מפני ביקורת פשוטה. יש הרבה סוגי הומור שרק אילוץ יכפה עליהם התאמה לתבנית הזאת, למשל לעג, בדיחות אתניות, בדיחות מעגליות.

תורה שעומדת מעט בצד, לא ממש בזרם "אי ההלימה" המרכזי, הייתה זו של הפילוסוף הצרפתי-יהודי אנרי ברגסון (1860 – 1940). ברגסון כתב שלושה מאמרים, שאותם קיבץ ב-1900 לספר בשם "הצחוק". התיאוריה שלו היא שאנחנו צוחקים כשאנחנו עדים לפעולה שהייתה צריכה להיות אנושית, והיא מתבררת כמכאנית. זה מתאים במיוחד לצחוק על החלקה על קליפת בננה – המחליק פועל כאוטומט, לא על פי רצונו. בבדיחות החלפת מישור חשיבה, כמו בדיחת הפילים, ההסבר הוא זה: אנחנו ממשיכים כאוטומטים, על מישור החשיבה המקורי (גודל, במקרה של הפילים) כשהקרקע נשמטה מתחת רגלינו (המעבר לשאלה החשבונית). היינו צריכים לגלות גמישות חשיבה, ותחת זאת המשכנו כאוטומטים.

נִיתוּק שֶׁל כּוֹנֵה

הגדרות "אי ההלימה" בוודאי קולעות במידה מסוימת. לא לחינם חוזרים אליהן עוד ועוד מגדירים. כל בדיחה מפילה באיזשהו פח, והפח הזה הוא מפנה כלשהו בחשיבה, שאין שמים אליו לב. אבל האם אלה הגדרות מושלמות? הגדרה, באשר היא, צריכה להיזהר משני פגמים: כלילת חסר, וכלילת יתר. הגדרת "אי ההלימה", על נוסחיה השונים, לוקה בשתי הבעיות כאחת. מצד אחד, היא כוללת פחות מדי, שפירושו שהיא מחמיצה סוגי בדיחות מסוימים. לא כל בדיחה מבוססת על מפנה חשיבה. למשל, קשה לראות איך ליישב את המנגנון של בדיחות אתניות, או בדיחות הגזמה, עם "אי ההלימה". מצד שני, היא גם כוללת יותר מדי - אי ההלימה אפשר לפגוש גם במקומות אחרים. לא כל מפגש של תבניות חשיבה מצחיק. כפי שטען ארתור קסטלר, מפגשים כאלו אפשר למצוא גם בשירה, בתגליות מדעיות, ובפתרון תעלומות בלשיות.

כדי להדגים את כלילת החסר אני רוצה לספר בפרק הזה על בדיחות מסוג מסוים, שאולי אפשר בדוחק למצוא בהן מפגש של שני מישורי חשיבה שונים, אבל זה לא העיקר בהן. אין בהן מחיאה של שתי כפות ידיים, אלא של כף יד אחת, לא מפגש של שתי משמעויות, אלא ניתוק של משמעות אחת. אלה בדיחות של ניתוק כוונה. בבדיחות כאלה פעולה נשארת ריקה, מנותקת מן הכוונה שמאחוריה.

זקנה חוזרת לחדרה, ותופסת את בעלה עם אשה אחרת
מבית האבות, כשירה על מכנסיו. היא מתרגזת: 'מה יש לה שאין לי?' 'פרקינסון', הוא משיב.

הפעולה של הזקנה אכן מחליפה משמעות, ממשמעות מינית למשמעות של מחלה. אבל חשוב מכך בהרבה הוא שהכוונה נעלמת – פעולה שנחשבת לטעונת יצרים מתבררת כלא רצונית. בבדיחה הבאה לא תימצא החלפת משמעות, או שני פירושים שונים לאותה סיטואציה, אפילו במאמץ. כל שיש בה הוא ניתוק של כוונה:

משה ואחמד טסים במטוס. הם מתרווחים, חולצים נעליים, ובאיזשהו שלב אחמד אומר למשה – אתה יותר קרוב למעבר, תוכל להביא לי מיץ? - ברצון, אומר משה, והולך להביא מיץ. כשהם יורדים מן המטוס, אומר אחמד למשה "אתה יודע, כשהלכת להביא לי מיץ ירקתי לתוך הנעל שלך". "אוי וי", אומר משה. "לירוק לתוך נעליים, להשתין לתוך מיץ, איך כל זה ייגמר".

לו היה משה אומר "כן? ואני השתנתי לתוך המיץ שלך" זה היה הרבה פחות מצחיק. המצחיק אינו בנקמה, אלא בצורה שבו משה מציג את המעשה שלו – כאילו לא הוא עשה אותו, אלא מישהו אחר, ובכלל לאן כל זה יוליך.

מהי ברכת המזון של האנגלי? – יחונני אלוהים וייתן לי כוח לאכול את הארוחה הזאת שלפני.

שוב, אין כאן שום חילוף של משמעות, אלא רק ניתוק של כוונה, או של בחירה. האנגלי מתייחס לארוחה שלו לא כאילו הוא הכין אותה אלא כאילו הכינו אותה חיזרים. ניתוק כוונה הוא בדיוק מה שהתכוון אליו הפילוסוף הצרפתי אנרי ברגסון, שטען בספרו "הצחוק" מ-1900 שהקומי הוא פעולה אוטומטית במקום שבו הייתה צריכה להיות חשיבה אנושית. פעולה אוטומטית היא פעולה ריקה, לא מכוונת על ידי רצון.

החלקה על קליפת בננה אף היא ניתוק של כוונה - המחליק רוצה להמשיך ללכת, וקליפת הבננה רוצה אחרת. אין כאן החלפת מישורי חשיבה, אלא רק ניתוק בין פעולתו של המחליק לבין רצונו.

קרוב משפחה של ניתוק כוונה הוא ניתוק אחריות.

גבר עומד לפני מצבה בבית קברות, ובוכה בכי תמרורים, 'למה מֵת?', 'למה מֵת?' עובר לידו מישהו ומסתקרן 'הוא בודאי היה קרוב משפחה?' 'לא', עונה האיש. 'חבר?' 'לא, לא הכרתי אותו בכלל'. 'אז למה אתה בוכה כל כך?' 'הוא היה בעלה הראשון של אשתי'.

כאילו רק מות הבעל הראשון הוא שאחראי לחתונה. בבדיחה הבאה במקום כוונה מנותק משהו מעט שונה – דחף, או יצר:

זקן א': אח, אתה זוכר איך רדפנו אחרי בחורות?

זקן ב': כן. אבל אני לא זוכר למה.

שני מישורי חשיבה? ייתכן – עם יצר, ובלעדיו. אבל העיקר הוא שממשיכים להתייחס לרדיפה, אולם בניתוק מן הדחף שמאחוריה. חשוב לשים לב לכך שזו אינה שלילה, אלא ניתוק. לו היה זקן ב' אומר "כן, אבל כיום אני כבר לא רוצה" זו לא הייתה בדיחה. שלילה סתם אינה יוצרת ניתוק הומוריסטי. הבדיחה נולדת מכך שממשיכים להתייחס לרדיפה, בלי לדעת למה.

בבדיחה הבאה הניתוק הוא של מניע:

אדם נכנס לבר, ואומר למוזג: 'משקה לי, משקה לך, משקה לכל האורחים'. המוזג ממלא את ההזמנה, אבל כשהאורח הנדיב מתבקש לשלם הוא מצהיר שאין לו כסף. המוזג המרוגז מפליא בו את מכותיו. אחרי שבוע חוזר הבחור, ושוב מצווה – 'משקה לי, משקה לך, משקה לכל האורחים'. המוזג סבור שהבחור למד את לקחו, וממלא את ההזמנה, אבל לאחר מכן שוב מצהיר האורח שאין לו כסף, ושוב מפליא בו המוזג את מכותיו. לאחר שבוע בא האורח, ומצווה 'משקה לי, משקה לכל האורחים'. 'ומה אתי?' נעלב המוזג. 'אתה, כשאתה שותה אתה נעשה אלים'.

הנה עוד ניתוק של מניע:

- אדם הולך ביער, ולפתע מופיע מולו דוב. הוא מחליט להעמיד פני מת, שוכב על הארץ ולא זז. הדוב מרחרח אותו, משתכנע שהוא מת, והולך. ברוב שמחתו הולך האיש לבית המרוח של הכפר, ומזמין את כל חבריו לשתייה כיד המלך. פתאום מי מופיע - הדוב. איזה לא נעים.

יש כאן החלפת מסגרות חשיבה, מן הרצון להינצל משיני הדוב לחשיבה במונחים של יושר ביחסים בין אישיים. אבל המונח המדויק יותר הוא ניתוק של מניע: לפתע נעלם מן התמונה המניע להעמדת פני מת, ומתייחסים אליו כאילו היה סתם רמאות.

בכל אלה אם יש החלפת משמעות, היא רק משנית. העיקר הוא נתק בין מעשה לבין הכוונה שמאחוריו, או המטרה שלו, או היצר שדוחף אליו. והדבר מעלה את ההשערה שאין מדובר בהחלפת משמעות, אלא בניתוק משמעות. משהו, שלצורך הקיצור אקרא לו כאן "סמל", מכוון את דעתנו למשהו אחר, שהוא ה"משמעות" של הסמל. הבדיחה מנתקת את הקשר בין השניים, ומשאירה את הסמל ריק.

בניתוק כוונה הסמל הוא פעולה. זהו עניין מוזר במקצת - הרי איננו רגילים לחשוב על פעולה כעל סמל. אבל סמל, לצורך הדיון הנוכחי, הוא כל דבר שמכוון את דעתנו למשהו אחר, ופעולה מכוונת את דעתנו לכמה משמעויות אפשריות - המטרה שלה, מצד עתיד, והכוונה שמאחוריה, או הדחף, או המניע, מצד עבר.

הנה בדיחה של ניתוק כוונה שהיא באותה עת גם בדיחה של מעגליות:

עשרה גברים מגיעים לגן העדן, והמלאך גבריאל ממיין אותם: אלו שהייתה להם המילה האחרונה בבית – ימינה. אלו שהאישה הייתה הבוסית בבית – שמאלה. תשעה בריונים פונים שמאלה, ורק גבר אחד, קטן וחלשלוש למראה, פונה ימינה. "מה", אומר גבריאל, "אתה רוצה להגיד לי שדווקא אתה היית הגבר בבית?" "אני יודע", אומר הבחור, "אשתי אמרה לי ללכת ימינה".

זהו ניתוק משמעות מובהק: הפעולה נותקה מן המשמעות הסמלית שנתן לה גבריאל. זהו גם ניתוק כוונה: הפעולה מנותקת מכוונה שהייתה אמורה להיות לבחור. אשתו אמרה לו, אז הוא עושה. הרצון שלו לא שייך לעניין. ויש כאן גם מעגליות, הבחירה של החלשלוש מתבררת לא כסמל שמצביע על מצב העניינים בבית, אלא דווקא תוצאה של מצב העניינים הזה.

Knock knock

Who is there?

The interrupting cow.

The inter –

Mooooh!

שלושה עשר סוגים של ניתוק

משמעות

את הטענה שבפרק הקודם, שאותה ניסיתי להדגים בבדיחות של ניתוק כוונה, אפשר לסכם בשתי אמירות:

המהלך העמוק בבדיחה אינו בין שתי משמעויות שונות של אותו סמל, אלא בין הסמל לבין משמעות אחת. הוא אינו החלפת משמעות, אלא ניתוק משמעות. החלפת משמעות היא רק אחת הדרכים לניתוק, לגמרי לא היחידה.

יש הרבה מאוד סוגים של סמלים, כלומר של נושאי משמעות, ויש הרבה מאוד דרכים לניתוק משמעות.

לנקודה שלישית, שהיא מתי הניתוק יוצר בדיחה, אגיע רק יותר מאוחר.

אני צריך עתה לשכנע אתכם בשתי הנקודות האלה, ולזאת יש רק דרך אחת: דוגמאות. "בניית תיאוריות לפני איסוף עובדות היא חטא בל יכופר", כמאמרו של שרלוק הולמס. כפי שסיפרתי לכם, את תורת הקוואנטים פיתח פלנק על פי דוגמה אחת, אבל ההתאמה המתמטית הייתה מדהימה מכדי שתוכל להיות מקרית. במדעי הרוח המושגים "רכים" יותר, ודוגמה אחת אינה יכולה לשמש ראיה. הדוגמאות שאביא יעזרו בהמשך להסביר מהו ניתוק, מדוע ירצה מישהו לנתק, ומה עושה הניתוק ליוצר הבדיחה ולשומע שלה.

אספר כאן על שלושה עשר סוגים של ניתוק – יש עוד רבים, אבל נדמה לי שאלה יספיקו. ולפני שאתחיל, אזהרה קטנה: בדיחות הן בדרך כלל מתוככמות יותר מן הגלוי לעין. קורים בהם דברים מעודנים. המוח שלנו יותר מהיר ממה שאנחנו נוטים לחשוב. במיוחד, בהרבה בדיחות יש יותר מניתוק אחד.

דו משמעות

נושאות המשמעות המוכרות ביותר הן המילים, ודרך הניתוק המוכרת ביותר בינן לבין משמעותן היא החלפת משמעות. זהו ניתוק, משום שכדי לעבור למשמעות החדשה צריך לנתק את הישנה. ועוד: כשלמילה יש שתי משמעויות, היא לא מחויבת לאף אחת מהן.

מה עושה עכבר שחטא? – מחפש מחילה.

בדרך כלל לא מילה אחת, אלא צירוף מילים הוא זה שמנותק ממשמעותו:

- א-א-א-יפה ב-ב-ב-ית ה-ה-ה-ס-ס-ס-פר ל-מ-מ-מ-ג-ג-ג-מ-ג-ג-מים?
- אתה לא צריך. אתה מגמגם יפה מאוד.

צירוף המילים "בית ספר למגמגמים" מתגלה כלא מחויב למשמעותו. הוא עצם בעולם, שבו אפשר לתלות משמעויות כרצוננו. אבל זה אינו הניתוק היחיד בבדיחה הזאת. יש בה ניתוק נוסף, של כוונה, ליתר דיוק טעינה בכוונה: על פי הפירוש השני של הביטוי, הגמגום הוא משהו רצוי. המגמגם אמור להיות מעוניין בו. בפרק הבא נראה שטעינה במשמעות וניתוק משמעות חד הם, לפחות בעיני הבדיחה. הנה עוד דו משמעות:

רופא: אתה חולה.

פציינט: אני רוצה דעה שנייה!

רופא: טוב. אתה גם מכוער.

גם כאן יש בנוסף למשחק המילים גם טעינת כוונה – תוקפנות, או נקמנות, מצד הרופא.

ניתוק גמור של מילים ממשמעותן

החלפת משמעות של מילים היא דרך אחת לנתק אותן ממשמעותן. בסוג בסיסי יותר של ניתוק מוצהר פשוט שהמילים ריקות:

פציינט: אני בן 70 וכבר לא כל כך הולך לי במיטה, והשכן שלי בבית האבות הוא בן 74

ומספר שהוא עושה את זה כל יום. מה לעשות?

רופא: מה לעשות? תספר גם אתה.

יש כאן כמובן גם ניתוק של יצר, אבל העיקר הוא ההבהרה של הרופא שאין קשר בין ההתפארות למציאות. צריך לציין שהמבדח אינו בעצם הנתק בין דבריו של השכן המתפאר לבין האמת: לו היה הרופא אומר "הוא סתם משקר", זה לא היה ניתוק, אלא שלילה, וזה לא היה מבדח. הרופא עושה ההפך – הוא ממשיך להתייחס לאמירה הריקה, וממליץ עליה גם לפציאנט שלו. גם בבדיחה הבאה מוצהר שאין קשר בין מילים למשמעותן:

איך יודעים שסוכן מכירות משקר?

השפתיים שלו זזות.

אין בבדיחה הזאת מפגש של שתי תבניות חשיבה, או שינוי זווית ראייה. יש כאן רק ניתוק בסיסי של מילים ממשמעותן: אין צורך להקשיב לדברי הסוכן כדי לדעת מה הוא אומר, ושמה שהוא אומר אינו נכון. שימו לב לדבר חשוב: הבדיחה מפנה מן המשמעות אל הצד החיצוני של פעולת הדיבור. במונח שלנו, אל ה"סמל". דבר דומה קורה בבדיחה הבאה:

אמריקני: ג'ורג' וושינגטון לא הוציא מפיו מעולם דבר שקר.

אנגלי: נו, בוודאי. הוא דיבר דרך האף, כמו כולכם.

יש כאן שני מישורים: התייחסות לתוכן, והתייחסות לדרך האמירה. אבל שימו לב כמה חשוב כאן הכיוון, המעבר דווקא בכיוון מן התוכן אל הצורה, מעבר שבו המשמעות מאבדת את חשיבותה.

התייחסות לדרך הדיבור היא זו שעומדת בבסיס בדיחות מגמגמים:

מה שמך?

ד-ד-ד-ד-ני.

אתה מגמגם?

לא. אבל אבא שלי גמגם והפקיד במרשם האוכלוסין היה אידיוט.

זהו ניתוק בין דרך הביטוי של המילה למשמעותה: כל בר דעת היה מבין שמעבר לצורה החיצונית יש שם מוכר. הפקיד התייחס לצורה החיצונית.

אם גבר אומר משהו, ואף אישה לא שומעת, האם עדיין הוא טועה?

זוהי דוגמה טובה לכך שמה שיוצר את הבדיחה אינו החלפת משמעות. נכון, יש כאן שבירה של אנלוגיה, למשפט המפורסם "אם עץ נופל ביער, ואף אחד לא שמע – האם הוא השמיע קולי?" אבל לא זהו לב העניין. העיקר הוא הניתוק בין האמירה לבין התוכן שלה – מתברר שבעיני אישה אין שום צורך לדעת מה גבר אומר כדי לדעת שאלה שטויות. ממש כפי שאין צורך להקשיב לתוכן דבריו של סוכן נסיעות כדי לדעת שהוא משקר.

ניתוק יצר

את הסוג הזה הזכרתי כבר בפרק הקודם. בבדיחה הבאה יצר מנותק בכך שהוא מוחלף בחובה.

אדם מגיע לאי בודד, ומגלה שם שש נשים. הם מחליטים על תור – כל אישה יום בשבוע, ויום שבת הוא יום מנוחה. יום אחד נקלע לאי בחור נוסף. הוותיק שמח

– בוא נתחלק בעבודה. 'מצטער', מודיע לו החדש, 'אני הומר'. 'אוף', אומר
הבחור, 'הלכה לי גם השבת'.

הסמל הוא כאן הפעולה, שבעיני השומע היא חלום רטוב – מי לא היה רוצה. אלא
שבעיני הבחור זוהי עבודה, שאינו רוצה בה, הוא בסך הכול מקבל עליו את הדין.

ניתוק סיבתיות וצירופי מקרים

אירי ממחר לפגישה, ואינו מוצא מקום חניה. לאחר שעה של חיפושים הוא פונה
ביאוש לאלוהים: 'אם רק תעזור לי זו הפעם, אני מבטיח ששנה שלמה אלך כל
יום ראשון לכנסייה, ואומר 'ברך את מריה' כל ערב'. הוא לא מספיק לסיים את
המשפט, ולפניו צץ מקום חניה. 'עזוב', אומר האירי לאלוהים. 'כבר מצאתי'.

לשומע ברור הקשר הסיבתי בין התפילה ומקום החנייה. האירי מנתק, לנוחותו, את
הקשר הזה.

הדוגמה הקלאסית לניתוק סיבתיות מצחיק הוא צירופי מקרים. אם שלושה חברים
נפגשים ומתברר שבלי תיאום מוקדם לבשו שלושתם מכנסיים ירוקים וחולצה
צהובה, הם יצחקו. הסיבה היא שנדמה שיש קשר סיבתי בין הדברים, כשלמעשה
אין שום קשר. אנחנו יוצרים קשר סיבתי במוחנו, ונוכחים מייד שזהו בסך הכול
מקרה. מאחורי הקשר המשוער אין ולא כלום, הקשר מנותק. במקרה זה אפילו אין
זכר למעבר ממישור חשיבה אחד לאחר, ותורות "אי ההלימה" אינן מספקות הסבר.
מושג הניתוק, לעומת זאת, חיוני כאן.

סמל שהופך לדבר עצמו

בסופו של חשבון, בכל בדיחה הסמל מרוקן ממשמעותו, והופך לעצם רגיל בעולם.
בפסיכולוגיה יש למהלך החשיבה הזה שם – קונקרטיזציה.

זוג סינים מתחתנים, והם מסכימים שכל אחד ישמור לו צנצנת, וישים בה גרגר אורז כל פעם
שהוא בוגד בבן זוגו. מקץ חמישים שנה הם מחליטים שהגיע הזמן לפתוח את הצנצנות.
בצנצנת של הבעל הם מוצאים שלושה גרגרי אורז. 'מתי היה הגרגר הראשון?', היא
שואלת. 'את זוכרת את השיטפון הגדול, כשנסעת לבקר את אימך?' 'והשני?' 'את
זוכרת כשנסעת לבית החולים?' 'והשלישי?' 'את זוכרת את העוזרת הנחמדה שהייתה
לנו פעם?'. מגיע תור האישה, ומתברר שהצנצנת שלה ריקה. 'מה?', שואל הבעל, 'אף פעם
לא בגדת בי?' 'אתה זוכר', שואלת האישה, 'את הבצורת הגדולה, כשכולם רעבו ורק לנו
היה מה לאכול?'

הסמל שיצרה הבדיחה הזאת לבגידות הפך בסופה לפשוטו – אורז, כך מתברר, הוא גם אוכל. זוהי גם בדיחת הגזמה - הסמל גם נטען במשמעות חדשה, מוגזמת לחלוטין. גם בדיחת המלאך גבריאל מן הפרק הקודם היא מסוג זה – סמל הפנייה ימינה התרוקן ממשמעותו. דבר דומה קורה בבדיחת הילדים הבאה:

המפקד: מי שאין לו כוח להמשיך במסע – שני צעדים קדימה. דני – כל הכבוד. אני רואה שאתה היחיד שגבר כאן.

דני: לא, אני פשוט לא מסוגל לצעוד שני צעדים קדימה.

ניתוק משמעות מטפורית

מטפורה היא סמל מסדר שני. ביטוי מתאר אובייקט או מצב, והאובייקט הזה משמש כסמל לדבר אחר. בהרבה בדיחות מאבדות המטפורות את המשמעות המטפורית, ומתקבלות כפשוטן. בבדיחה הבאה מדובר במטפורה פרטית שהבדיחה יצרה.

אחת מנשותיו של ראש שבט אפריקני יולדת בן לְבָן. החשד נופל כמובן על המיסיונר המקומי, וראש השבט קורא לו לשיחה. המיסיונר מסביר: זה צירוף מקרים. הנה, הסתכל על עדר הכבשים בגבעה ממול. כולן לבנות, ואחת שחורה – צירוף מקרים. 'טוב טוב', אומר ראש השבט. 'אתה לא לדבר על צירוף מקרים שלי, אני לא לדבר על צירוף מקרים שלך'. הכבשים התכוונו בסך הכל להיות מטפורה, התברר שהן מעניינות בפני עצמן.

ניתוק ציפיה

שני בני תשעים מתחתנים. בלילה הראשון הוא מגשש אחר ידה, הם אוחזים ידיים וכך הם נרדמים. בלילה השני הוא מגשש אחר ידה, היא נותנת לו יד והם נרדמים. בלילה השלישי הוא מגשש אחר ידה, והיא אומרת: 'לא יקירי, לא הלילה. כואב לי הראש'.

יש כאן שלושה ניתוקים שונים. העיקרי ביניהם הוא הפיכת סמל לדבר עצמו: אחיזת הידיים היא סמל מבחינה זו שאנחנו מייחסים לה משמעות של הקדמה למעשה האהבה. מתברר שהיא הדבר עצמו. ניתוק שני הוא של יצר, כך נראים חיי המין בגיל תשעים. מעבר לשני אלה, יש כאן ניתוק של ציפיה – אנחנו מצפים שמשוהו יקרה, ומתברר שאין למה לצפות. כבר ציינתי ששכיחותו של ניתוק קשר מסוג זה בבדיחות הביאה את קאנט (ואחרים) להגדיר את מנגנון הבדיחה כ'סיכול ציפיות'.

ניתוק עוגן

"עוגן" הוא הנחה המקובלת על מספר הבדיחה ושומעיה, שמתברר שלא היה לה על מה להתבסס. "ניתוק עוגן" פירושו אם כן "ניתוק של הנחה סמויה".

- שמעת? במוסקבה מחלקים מכוניות.
- שמעתי. רק זה לא במוסקבה אלא בלנינגרד, זה לא מכוניות אלא אופניים, ולא מחלקים אלא לוקחים.

חולה: האם אחרי הניתוח אוכל לנגן בכינור?

רופא: בודאי.

חולה: כמה נפלא. לפני כן לא ניגנתי.

ניתוק של ידיעה

הנה עוד בדיחה שבה אין החלפת מישורי חשיבה. יש בה ניתוק מסוג מסוים - של ידיעה. אנחנו יודעים משהו שהגיבור אינו יודע.

אדם מגיע לעיירה, ומחפש את הגבאי של בית הכנסת. הוא שואל עובר אורח למקום מגוריו של הגבאי, ונענה - 'אה, המנוול הזה? הבהמה בצורת אדם? - ברחוב השלישי תפנה שמאלה ושם תשאל'. הוא שואל אדם נוסף, ונענה - 'מה? הבן זונה הזה? ימח שמו. לך ימינה, שמאלה, ושם תשאל'. כך זה נמשך, עד שהוא מוצא את הגבאי. 'תגיד', הוא שואל אותו, 'זו עבודה קשה, להיות גבאי?' - 'מאוד', משיב הגבאי. 'ואיך השכר?' - 'אני עובד בהתנדבות'. 'אז בשביל מה אתה עושה את זה?' - 'בשביל הכבוד'.

המצב הזה, שבו הקהל יודע משהו שהגיבור אינו ער לו, הוא המנגנון העומד מאחורי קומדיות של טעויות - למשל הקומדיות שבהן זהותו של אחד הגיבורים אינה ידועה לגיבור אחר, אבל ידועה לקהל. היא מקור לא אכזב למצבים קומיים בספרות ובתיאטרון. וגם במקרה זה המילה "ניתוק" מועילה כאן יותר מאשר "שתי זוויות ראייה" - אנחנו יודעים משהו, ובאותה עת יכולים גם להתייחס בצורה מנותקת מן הידיעה. בבדיחה הבאה זהו ניתוק מסוג אחר, בחלקו ניתוק של ידיעה ובחלקו ניתוק של סיבתיות:

מתמטיקאי פוגש את ידידו והלה מספר לו שהתעשר בהימורים. 'איך עשית זאת?' שואל המתמטיקאי. 'הכל בא מזה שאני מאמין בחלומות. חלמתי על ששה קרונות, שבכל אחד שבעה סוסים, הבנתי מיד שמספר המזל שלי זה 6 כפול 7, שזה 43, שמתי את כל כספי על סוס מספר 43, ובאמת הוא זכה'. 'אבל 6 כפול 7 זה 42! נזעק המתמטיקאי. 'מה, כן?' עונה לו ידידו, 'טוב, אתה המתמטיקאי'.

ניתוק הסיבתיות הוא בכך שאין קשר בין החלום והצלחת ההימור, אבל למהמר זה לא אכפת.

התקה

המנגנון הבא אפילו קיבל את שמו מן המילה "ניתוק". "התקה" היא שם שנתן פרויד למנגנון הסוואה: העברת משקל מאובייקט אחד לאובייקט שני. למשל:

מה שלומך?

אף פעם לא היה טוב יותר.

מצטער לשמוע.

המשיב אומר "עכשיו טוב יותר מאי פעם", בן שיחו מפרש זאת כ"תמיד היה רע יותר". המשקל בהשוואה עבר מצד אחד לאחר. את המשפט הבא שמעתי ממדריך טיולים על ספינת תיירים בנהר ההדסון:

הכבלים המחזיקים את גשר וושינגטון כה עבים וארוכים, שאם תפרקו אותם לגדילים ותשזרו את כולם לחוט אחד, הגשר ייפול ישר לתוך המים.

התקה היא ניתוק של משמעות אחת, כדי לעבור לאחרת. היא שונה מדו משמעות בכך שלא מחליפים בה משמעות, אלא מחליפים סמל. מעבירים את הזרקור למשהו לא צפוי, שמתקשר לאותה משמעות.

ניתוק רגשות

כידוע, בדיחות צריכים לספר עם "פני פוקר". בדיחות אינן רשאיות להיות רגשניות. יש בהן ניתוק של רגשות. בבדיחה הבאה הגיבור מנתק את פירושם של שני רגשות - כעס של מישהו אחר, ופחד שלו:

אדם רוצה לפתוח חשבון בבנק והפקידה מבקשת ממנו לחתום כאן וכאן וכאן.
'מה פתאום' הוא אומר. 'אני נתתי לכם כסף, אתם תחתמו לי'. הפקידה מנסה לשכנע אותו – אין ברירה, זו הפרוצדורה, אבל האיש עומד בסירובו. הפקידה מחליטה לפנות למנהל הבנק, והמנהל מגיע. הוא שומע את הבעיה, ואומר לאיש – 'אתה חותם ברגע זה, או עף מפה לכל הרוחות'. האיש נעתר וחותם. הפקידה שואלת אותו – מדוע כשאני אמרתי לך לא הסכמת? 'את אמרת', אומר האיש, 'הוא הסביר'.

ניתוק של שיפוט ערכי

זוג מתכונן לצאת לחופשה השנתית. 'אתה יודע מה?', אומרת האישה, 'הפעם אתה תבדוק אם הדלתות נעולות, אם האזעקה פועלת, הטלוויזיה מנותקת והברז הראשי סגור, ואני אשב במכונית ואצפור'.

לצפירה מתוך המכונית יש משמעויות רבות: אי-התחשבות, ילדותיות, עצלות. האישה מנתקת את כל המשמעויות האלה, ומתייחסת לצפירת הזירוז כאל אחד התפקידים בחלוקת עבודה הגיונית. מזכיר במקצת את בדיחת הגבר באי הבודד, שרואה במעשה האהבה עבודה. ההבדל הוא שכאן אין זה ניתוק יצר, אלא ניתוק של שיפוט ערכי, מצד האישה.

סקוטי זקן יושב עם בחור צעיר בכיכר הכפר, ומספר לו – אתה רואה את החומה של חצר הכנסייה? אני בניתי אותה כמו ידי. אתה חושב שבגלל זה קוראים לי מקגרור בונה החומות? לא. אחרי כמה זמן הוא אומר: אתה רואה את המזח שם, באגם? בניתי אותו כמו ידי. אתה חושב שבגלל זה קוראים לי מקגרור בונה המזחים? לא. הוא שותק ואחר כך אומר – אתה רואה את הדרך שמובילה לכנסייה? סללתי אותה כמו ידי. אתה חושב שבגלל זה קוראים לי מקגרור סולל הדרכים? לא.

אח, הוא מוסיף אחרי שתיקה. אבל פעם אחת תזיין כבשה.

ניתוק אחד כאן הוא השתמעות: המסר נאמר רק בעקיפין. אבל העיקר הוא ניתוק משמעות ערכית, משום שזיון כבשים מוצג על אותו מישור כמו בניית מזחים וחומות.

ניתוק של זהות

חיקויים מצחיקים בגלל ניתוק של זהות. במוחנו מתחולל משחק בין התייחסות אל הדמות המחוקה ואל השחקן המחקה. על פני השטח מתייחסים אל הדמות כאילו הייתה אמיתית, כלומר כאילו היא הדמות שמחקים אותה, אולם כל העת אנחנו יודעים שקשר החשיבה הזה אינו שם, שהוא מנותק.

דרגה גבוהה של ניתוק זהות היא ניתוק האני:

אדם מגיע כל יום לבר, מזמין שתי כוסות יין, וגומע כל פעם מעט מכל אחת. המוזג מסתקרן, ושואל אותו לפרש המנהג. 'יש לי אח, ואנחנו היינו נוהגים לשתות כל ערב כוס יין יחד. הוא נסע לאמריקה, וכך אני זוכר אותו'. יום אחד מגיע האדם לבר, ומזמין רק כוס אחת. המלצר חושש לרע מכל - 'מצטער', הוא אומר, 'לא ידעתי'. 'אחי בסדר', מרגיע אותו האורח. 'הרופא אסר עליי לשתות'.

גם בבדיחה הבאה מנותקת זהות. לבני הדור שאינו יודע זאת, צריך להסביר שפעם אבות לא נכחו בלידה:

הבעל מצפה ליד חדר הלידה, מהלך בעצבנות, מורט את שערותיו, נושך את אצבעותיו. לבסוף מופיעה האחות בפתח ואומרת – "מזל טוב. יש לך בת". "איזה מזל", נושם האב המאושר לרווחה, "לא הייתי רוצה שהילד שלי יעבור מה שעברתי עכשיו".

אחות לבדיחה הזאת היא האמרה הידועה –

מה זה ניתוח קל? – ניתוח של מישהו אחר.

נצחוננו של הסמל

אני מקווה שערערתי מעט את בטחונו של הקורא (אם אכן בטח בכך) שבדיחות מתאפיינות במפגש של שתי תבניות חשיבה. בכל הדוגמאות האלה ניתוק דרך חשיבה אחת היה משמעותי יותר מאשר מפגש של שתיים. אבל זוהי רק תחילת הדרך. צריך עדיין להבהיר מהם המספריים שמנתקים בין סמל ומשמעות, וכיצד הם פועלים.

קחו למשל את הבדיחה "האם אתה זוכר איך רדפנו אחרי בחורות? – כן, אבל אני לא זוכר למה". יכולנו גם לומר זאת כך: "לבני שמונים אין הרבה הורמונים בגופם, נותרו בהם מעט מאוד יצרים". זה לא מאוד מצחיק. זה אפילו די עצוב. סתם שלילה, כלומר הצהרה שאין קשר בין סמל ומשמעות, לא יוצרת בדיחה. לבדיחה אסור להצהיר במפורש כלום. הניתוק צריך להיעשות בדרך אחרת: משיכת תשומת הלב אל הסמל. למשל, בבדיחה הזאת המשיב מדבר על הרדיפה, שהיא הסמל במקרה הזה, ובמונחים של מחשבה ("לא זוכר", במקום "לא רוצה"). תשומת ליבנו מופנית אל הסמל, והוא נשאר ריק מן המשמעות שלו, היצר.

ניתוק פירושו ניצחון של הסמל. הסמל מנצח את המשמעות. תשומת הלב מופנה אליו. הוא מתגלה כמי שיש לו חיים משלו, וכחשוב מן המשמעות שלו. אמנם הוא מוצג ככלי ריק, אבל מבחינתו יש לכך דווקא יתרון: הוא הזוכה הגדול במשחק. סוף סוף הוא מגיע למרכז הבמה, בזכות עצמו ולא כמי שמצביע על משהו אחר. הנה דוגמה קלאסית להתייחסות לסמל במקום לדבר עצמו:

בעליו של קוקר ספנייל קצוץ זנב מביא אותו לוטרינר, שיקצץ את הזנב עוד יותר. בתשובה לתמיהתו של הרופא הוא מסביר: מחר מגיעה החתונת שלי, ואני לא רוצה שום סימני שמחה בבית.

דומה למדי:

מהו שיא הבזבוז? – לספר סיפור מסמר שיער לקרח.

סימור השיער אינו אלא סמל, והבדיחה מתייחסת אליו, לא למה שהוא מסמל, הפחד.

בדרך כלל אנחנו משתמשים במילים בלי לשים אליהן לב. אם, לדוגמה, מוחלפת המשמעות של מילה, הדבר גורם לנו להתייחס אל הצד החיצוני שלה, במקום

למשמעות שהיא נושאת. לפתע איננו סתם משתמשים בה, אלא גם חושבים עליה. החלפת המשמעות מבהירה שייחוס המשמעות למילה הוא שרירותי, ואפשר לשנות אותו.

סמלים הם בדרך כלל שקופים. אנחנו משתמשים בהם, וחושבים על מה שהם מציינים, לא עליהם. אנחנו משתמשים במילה, בלי לחשוב עליה עצמה אלא רק על התוכן שהיא מציינת. אנו רואים אדם מבצע פעולה, ואפילו בלי לחשוב על כך אנחנו מייחסים לה כוונה. לפתע המילה מקבלת חיים משלה, גם ללא משמעותה, והפעולה מתבררת כריקה. הסמל מודיע לפתע "אני פה". ממשרת הוא הופך לאדון. למרבה העצב, רוב מרידות העבדים בהיסטוריה נכשלו - גם כשידם על העליונה, עבדים מתקשים להאמין בהצלחתם, והם מתמהמהים לנצל אותה. המרד של הסמל בבדיחה הוא אחד מן היוצאים מן הכלל הבודדים. הוא באמת מצליח.

הנה עוד סמל שנלקח כפשוטו:

בחזרה: לעולם לא אתן לך את לבי!

מחזר: לא כיוונתי גבוה כל כך!

חולה מתלונן שהשמיעה שלו נחלשה כל כך, שכבר אינו שומע את עצמו מפליץ. הרופא רושם לו תרופה. – זה ישפר את השמיעה שלי? שואל החולה. – לא, אבל תפליץ יותר חזק.

הנפיחות משמשות את החולה כסמל, שאמור להראות עד כמה שמיעתו גרועה. הרופא מתייחס לסמל, לא למה שהוא מכוון אליו. שוב, ידו של הסמל על העליונה.

אישה גרגרנית מבקשת תפריט במסעדה, מעיינת בו ארוכות, ולבסוף אומרת: 'בסדר'.

תפריט הוא סמל, במובן זה שהוא מכוון למשהו, לאפשרויות הבחירה מתוכו. האישה הופכת את התפריט לדבר עצמו. ממשוהו שמכוון למשמעויות שמחוץ לו, התפריט הפך למרכז תשומת הלב.

הדוגמה הפשוטה ביותר לסמל שהופך ממשרת לאדון היא משחקי מילים. בדרך כלל אנחנו חושבים באמצעות המילים, לא עליהן. אנחנו משתמשים בהן, ובקושי שמים לב לקיומן. במשחק מילים המילה מנותקת לפתע ממשמעותה, ואנחנו שמים לב לקיומה. אנחנו מגלים פתאום שהמשמעות אינה חלק בלתי נפרד ממנה. אפשר להפריד בין השתיים.

איך קוראים לשגריר? – בני מוס.

לא מניתי את כל הטכניקות – הן מרובות מדי. אבל אני מקווה שהצלחתי לשכנע
בכך שניצחון הסמל הוא מהלך יסודי בבדיחה, ושהוא זה שבעצם יוצר אותה.

היה היה איש שחיבר

חמשירים מעולים לפאר

לכולם הוא כתב

חרוזים של זהב

מחוץ למקרים שהוא לא

(על פי רעיון של טום סטופרד, מחזאי אנגלי)

טע י נה במשמעות

אדם שמחליק על קליפת בננה מצחיק, אבל לא פחות מצחיק הוא כלב שמלבישים עליו כובע של אדם. לפתע אנחנו טוענים את הכלב בכוונות אנושיות.

אי אפשר להבין את מנגנון הניתוק בלי להכיר את היפוכו, טעינה במשמעות. הסוד הוא בכך שאין מוקדם ומאוחר בניתוק. הוא יכול ללכת קדימה ואחורה בזמן. כלומר, אפשר לפתוח במצב שבו יש משמעות ולעבור למצב חסר משמעות, אבל אפשר גם ההפך. קורה שהבדיחה פותחת במצב של היעדר קשר, ואז מתגלה שבעצם קיימת משמעות שלא הכרנו קודם. דוגמה קלאסית היא:

צבוטותי וכותותי הלכו לים, כותותי טבע. מי נשאר?

שני מישורי חשיבה? אולי, אבל הפואנטה היא שאחד מן השניים הוא ריק, כלומר המשמעות לא קיימת. לאחר שצובטים אותך, אתה מגלה לפתע של'צבוטותי' הייתה משמעות, שקודם לא הבנת אותה. המוח עובד במהירות רבה לפנים ולאחור, ולאחר שהמשמעות מתגלה, האדם מבין שקודם היה נתק בין 'צבוטותי' למשמעותו. סוגה של בדיחות בנויה על מילה שנשמעת כצליל סתמי, והיא מקבלת משמעות לאורך הבדיחה:

אמור במהירות הרבה פעמים 'ינתי פרזי'.

לאחר מעשה אנחנו נזכרים שהמילה נשמעה לנו בתחילה כצלילים סתמיים. התחבולה הזו פופולרית בבדיחות ילדים.

שלושה אנשים שטים בסירה. לאחד קוראים טמבל, לשני כלום ולשלישי אפאחדלא. אפאחדלא נופל למים, וכלום מבקש מטמבל שיצלצל למשטרה. טמבל מצלצל: 'שלום, אני טמבל. אני מצלצל בשביל כלום. אפאחדלא נפל למים'.

גם מצה אפשר לטעון במשמעות:

עיוור ממשש מצה ואומר: 'מי כתב את השטויות האלה?'

טעינת כוונה

כפי שניתוק כוונה הוא אחד הנפוצים בין סוגי הניתוק, כך גם טעינה בכוונה היא אחד מן הסוגים הנפוצים ביותר של טעינה במשמעות. לפתע מתברר שמאחורי פעולה שנראתה פסיבית עומדת כוונה תחילה.

אישה נעלמת. בעלה מודיע למשטרה ומחפש אותה בכל מקום. כעבור יומיים היא מופיעה. 'איפה היית?' הוא שואל אותה. 'אל תשאל', היא אומרת. 'חמישה בריונים חטפו אותי והפכו אותי לשפחת מין שלהם לשבוע'. 'שבוע?' אומר הבעל, 'אבל נעדרת רק יומיים'. 'לא', היא עונה, 'באתי רק לקחת כמה דברים'.

סבתא מביאה לנכדים שלה אקדח מים. "מה", אומר בנה, "את לא זוכרת איך היינו מציקים לך עם אקדחי מים?" "בוודאי שאני זוכרת", היא אומרת ומחייכת.

כאמור, בדיחות מגמגמים נפוצות משום שיש בהן ניתוק משמעות, בגלל הסטת תשומת הלב לדרך האמירה. בבדיחה הבאה נוסף לכך טעינה בכוונה: מתברר שאפשר לשלוט בגמגום.

מגמגם עולה לאוטובוס ושואל:

'עו-עו-עוד כ-כ-כמה ת-ת-ת-ח-ח-נות ב-ב-בית החו-חולים?'

'עו-עו-עוד ש-ש-שלוש ת-ת-ת-ח-ח-נות' עונה לו הנהג.

נוסע אחר עולה ושואל 'עוד כמה תחנות יש עד לקניון?'

'עוד ארבע תחנות' עונה הנהג.

'ל-ל-למה צ-צ-צחקת על-על-עלי?' מתרגז המגמגם.

'ל-ל-לא צ-צ-צח-צח-צחקתי על-על-עליך' אומר הנהג. 'צ-צ-צחקתי עליו.'

והנה מקרה מוזר למדי של טעינה בכוונה:

לאבד הורה אחד הוא חוסר מזל. לאבד שניים הרי זו כבר חוסר זהירות.

(אוסקר ויילד)

בדיחות אתניות

אחד מסוגי הבדיחות החידתיים ביותר הוא בדיחות אתניות. וכי מה מצחיק בבדיחות על קמצנותם של סקוטים, או על טפשותן של בלונדיניות? דבר אחד ברור – תורות אי ההלימה נכשלות בסוג הבדיחות הזה כישלון חרוץ. אתניות אינה יוצרת מפגש של תבניות חשיבה. לסוג הבדיחות הזה כיוונו אפלטון וסטנדל כשדיברו על לעג ועליונות. פרויד, לו היה נדרש לבעיה, היה בוודאי מייחס את הצחוק מבדיחות אלה לרישיון להוציא תוקפנות שהן מספקות לנו. אבל בנוסף לכך שהדבר דורש הנחה שסוגי בדיחות שונים דורשים תורות שונות, זה גם לא משכנע. אף אחד לא מתכוון באמת להוציא את תוקפנותו דווקא על סקוטים או על בלונדיניות. יש כאן משהו אחר.

אפתח בדוגמה:

איך נפתח מתכון מרוקאי? - קודם כל, תירגעני.

כמו ברוב הבדיחות האתניות, אין כאן מפנה של מהלך חשיבה, וגם לא הפתעה. יש כאן אפילו ההפך מהפתעה – הגיבורה פועלת על פי הסטריאוטיפ. מדוע זה מצחיק? למרבה ההפתעה, המנגנון הבסיסי הוא ניתוק של כוונה. הממוענת של המתכון אינה פועלת על פי רצונה שלה, אלא על פי התכתיב של האתניות, מה שאנחנו מצפים ממנה. הגיבור של בדיחה אתנית פועל לא מתוך רצון, אלא על פי הרעיון שלנו עליו. מסוֹךְ של כוונות הוא הופך לאוטומט שפועל על פי הסטריאוטיפ. לא אדם הוא שפועל, אלא הסמל. "תגובה אוטומטית במקום תגובה אנושית", כפי שניסח זאת ברגסון, שעל תורת הצחוק שלו סיפרתי לעיל. במונחינו, זהו ניצחון מובהק של הסמל: במקום לאדם בעל כוונות, מתייחסים לסמל שבמוחנו.

ראיה להסבר הזה היא שהומור של סטריאוטיפים קיים גם בקומדיות: קמצן שמתנהג לפי הסטריאוטיפ של קמצנות, פחדן המוכיח את פחדנותו בכל מעשה שלו. החשיבה דרך הסטריאוטיפ גורמת לנו להתנתק מגיבוריהן של קומדיות. במקום להזדהות עם מניעיהם אנחנו מתייחסים למשהו במוחנו. טרגדיות מבוססות על הזדהות עם הגיבור; קומדיות מבוססות על ניתוק ממנו.

סמל הופך למושא של עצמו

עתה, סוף סוף, אנו מגיעים לבדיחות מעגליות, ואחרי כל הדיון הארוך הזה לא נותר מה להוסיף כדי להבין את המנגנון שלהן. אין מקום שבו נצחון הסמל מובהק יותר ושקוף יותר. הניצחון הזה מתבטא בכך שהסמל תופס לפתע את מרכז הבמה. אלומת האור שהוא מטיל מתגלה כמופנה אליו עצמו. הוא הופך למושא של עצמו, ובכך הוא חדל להיות כלי, והופך להיות מטרה, האובייקט שאליו מתייחסים. אם יש ניצחון של הסמל, הרי זה כאן.

אדם עובר ליד בית משוגעים, ושומע צעקות: "שבע, שבע, שבע...". הוא מסתקרן, מטפס על החומה, ושומע כל העת "שבע, שבע, שבע". לבסוף הוא מצליח להרים את ראשו מעל החומה, ולהציץ. הוא מקבל חבטת אלה על ראשו, ושומע את המשוגעים צועקים "שמונה, שמונה, שמונה".

המטפס הופך לאובייקט של מה שסיקרן אותו. ממישהו שדעתו מכוונת אל משמעות הצעקות, למושא של המשמעות הזאת.

זקן חוזר הביתה ומראה לאשתו בגאווה את מכשיר השמיעה החדש שקנה. "סוף סוף", אומרת האישה. "כבר שנים אני אומרת לך לקנות מכשיר שמיעה". "אה, זה מה שאמרת לי כל הזמן?"

גם כאן, כמו ברוב הבדיחות שפגשנו, אין החלפת משמעות. המצחיק הוא בכך שהתוכן של המשפט של האישה הופך לרלבנטי למשפט עצמו, ליתר דיוק, לשמיעה שלו. ממשוהו שמכוון אל מכשיר השמיעה, למשהו שמכשיר השמיעה מכוון אליו. מאוד דומה:

הנוסעים מחכים לטייסים שיעלו למטוס, והנה מופיעים במדים לבנים שני אנשים עם משקפי שמש וכלבי נחייה, ומגששים את דרכם בעזרת מוטות לבנים במעבר בין המושבים. הנוסעים חשים אי-נוחות, אבל לא אומרים דבר. הטייסים נכנסים לתא הטייס, וההמראה מתחילה. המטוס מתקרב לקצה המסלול, ועדיין אינו מתרומם. הנוסעים מתחילים לצרוח באימה. ככל שהמטוס מתקרב לקצה, הצרחות מתגברות. לבסוף, כחמישה מטרים מסוף המסלול, המטוס ממריא. הטייס הראשי פונה לטייס המשנה: "אתה יודע, יום אחד הם לא יצרחו מספיק חזק ואז לא נדע מתי להמריא".

הצרחות של הנוסעים, שמכוונות למשהו (הפחד), משנות תפקיד – מנושאות משמעות לאובייקט בעולם.

כמה בעלי תסמונת ADD צריך כדי להחליף נורה?

מה דעתכם על טיול אופניים?

יש שהמעגליות מתבטאת בלוגיקה שעושה תפנית של מאה ושמונים מעלות ופועלת נגד עצמה -

יהודי בא לרב ומבכה את מר גורלו: 'קרה לי הגרוע מכול. בני התנצר'. 'שמע', אומר לו הרב, 'גם לי זה קרה'. 'נו, ומה עשית?' 'מה יכולתי לעשות? הלכתי לאלוהים'. 'ומה הוא אמר?' 'הוא אמר – שמע, גם לי זה קרה'.

האם כל בדיחה היא בדיחת

מעגליות?

האם בכל בדיחה יש התייחסות עצמית? בוודאי שלא. רוב הבדיחות אינן מעגליות. אבל אי שם, לעומקו של עניין, בכל בדיחה יש יסוד מעגלי. סמל שהופך למושא ההתעניינות במקום כלי שמכוון למשהו אחר הוא עניין שקרוב למעגליות. אמנם, לא בכל הבדיחות הסמל הופך למושא של עצמו, אבל הוא הופך למושא ההתעניינות של הבדיחה.

אסיים בבדיחת מעגליות קלאסית, שבה חידה הופכת לתשובה על עצמה:

תייר ואיכר עומדים בשדה ומתבוננים בשתי פרות רועות באחו, האחת לבנה והשנייה שחורה. 'הפרות האלה, האם הן ממליטות עגלים כל שנה?' שואל התייר. 'הפרה הלבנה, כן', עונה האיכר. 'והשחורה?', שואל התייר. 'השחורה? גם כן' עונה האיכר. שתיקה משתררת, ואז שואל התייר: 'הן נותנות הרבה חלב?' האיכר עונה: 'הפרה הלבנה, כן'. 'והשחורה?' 'השחורה גם כן'. לאחר שהאיכר משיב כך על כל שאלה, מסתקרן התייר. 'מדוע כל פעם שאני שואל אותך משהו אתה עונה קודם על הפרה הלבנה ורק אחר כך על השחורה?' 'תראה', עונה האיכר, 'הפרה הלבנה היא שלי'. 'והשחורה?' 'השחורה גם כן'.

*

הומור נראה קל ערך יותר מן התחומים האחרים שעסק בהם הספר הזה. אבל זה מטעה. הומור הוא הרבה יותר מאשר תבלין לחיים. מומחיותו, ניתוק דרכי חשיבה ישנות, מועילה בכל תחומי החשיבה. שבירת תבניות חשיבה קיימות הוא מה שמאפשר בנייה של דרכי חשיבה חדשות. כשאדוארד דה בוונו טען ש"ההומור הוא התפקיד החשוב ביותר של המוח" הוא בוודאי הגזים, אבל לא בהרבה. ההומור הוא מפתח לשינוי, להתפתחות, להכרה עצמית. לכן צד ההומור של המעגליות אינו מוריד מערכה, אלא להפך, מלמד על העומק שבה.